

Прибој новембар 2007. November Priboj

Хагица Чар - Дрнда

ИЗ ПРОШЛОСТИ ПРИБОЈА НА ЛИМУ - ОСМАНСКИ ПЕРИОД

Hatidža Car Drnda

FROM THE PAST OF PRIBOJ UPON LIM - THE TURKISH PERIOD

Едиција „TESTUDO“ Edition

Хатица Чар - Дрнда

ИЗ ПРОШЛОСТИ ПРИБОЈА НА ЛИМУ - ОСМАНСКИ ПЕРИОД

Увод

Географски простори средњовјековних јужнословенских држава у Македонији, Србији, Црној Гори и Босни и Херцеговини били су у другој половини XV стољећа укључени у састав османске државе, а Балканско полуострво већ од треће деценије XVI стољећа. Под доминацијом ове државе већина њих остаће у трајању пет стољећа, или нешто више, што ће се одразити на структуру цјелокупних односа у њима. Вишевјековна присутност исламске цивилизације данас је препознатљива у говору, исхрани, разноврсним облицима умјетничког изражавања: у музици, архитектури, сликарству... Због тога је нужно дати у глобалним цртама политичке, економске, друштвене и културне односе који су у овој држави владали.

Друштвено-политичке формације јужнословенских простора егзистирале су на принципима хришћанске цивилизације и феудалног друштвеног система, са различитим облицима својинских односа у њима. У XIII и XIV стољећу оне дотрајавају и доживљавају агонију поти-

скивањем нових снага које су долазиле са исламског истока. Оне су са собом доносиле нову исламско-орјенталну цивилизацију која је изграђивана на исламским религијским и етничким принципима и гдје је идеја о безусловној предаји једном Богу у свим видовима живљења требала бити нит водиља.

Османска држава настала је на традицијама Селџучког Султаната и других политичких творевина Анадолије, а који су изграђивали своје политичке системе према узору држава Блиског истока. У историјској литератури ова се држава идентификује именом „Османско Царство“ више системом инерције, него реално заснованим чињеницама. Наиме, османска држава, односно османски Султанат изграђиван је на друштвено-политичким и културним традицијама држава исламског истока. На челу османске државе налазио се султан, који је од 1517. године постао, не само најмоћнији политички, већ и духовни поглавар свих муслиманских вјерника. Читав државни механизам ос-

манске државе покретан је принципима исламске цивилизације и културе. Због тога је ову државу погрешно назвати Османско Царство, јер политички поглавар није био цар и политичке творевине у којима су у то вријеме владали цареви изграђивале су своје односе у складу са принципима хришћанске цивилизације. Због тога се намеће нужност корекције ове интерпретацијске погрешке.

Језгро из којег се развила османска држава и османска династија било је туркменско племе Огуза. Ово се племе налазило у сродству са много већим и значајним племеном Каји. У току селџучких освајања припадници овог племена распршили су се диљем Анадолије. Племе Огуза смјестило се у сјеверозападној Фригији у близини Ески Шехира, у граничној области између Турака и византијске државе. Као и друга бројна турска племена налазила су се у вазалном односу владара Селџучког Султаната. Заповједници разних турских племена носили су назив бегови (beu), а њихове области беглуци (beylik), какав је био случај и у Аккојунлу федерацији. Када је Селџучки султанат почео губити своју политичку моћ, локални су бегови почели показивати јаку тенденцију ка независности, и тек су под војним притиском пристали плаћати обавезан порез.

Временом су јачали свој политички утицај, самоиницијативно ширећи своје територије. Када су 1243. године у бици код Коседага Монголи потукли војску Селџучког Султаната, он је изгубио независност и постао вазал иранских Илханида. Непосредна послједица биле су сеобе туркменских племена у правцу запада. Гранична подручја према Византијском Царству била су њихово прибежиште. Прилив становника бивао је све већи. Почели су се окупљати око вођа које су у име светог рата отимали дијелове територија византијске државе и њима ширити своју политичку и друштвену моћ.

Осман гази је 1301. године код Бафеона однио побједу над византијском војском која му је међу туркменским племенима пронијела славу. Све веће групе почеле су се окупљати око њега и стварати јаку политичку организацију. Назвали су се Османлије. Покретачку снагу у њиховим даљим освајањима даваће насушна потреба за животним простором уобличена у идеји светог рата против невјерника. У првим деценијама консолидације овог друштва, које је било сложено, религијску боју давали су јеретички вјерски ратови прожети мистицизмом и шаманизмом. Тек доцније, консолидацијом политичке и државне снаге ортодоксни ће ислам имати водећу улогу.

У исто вријеме поданици византијске државе, лишени трајније физичке егзистенције, све више оптерећивани порезима, прелазе често у подручје под управом Осман-бега, који

им је уз услов лојалности и незнатних пореза гарантовао сигурност живота и имовине. Иначе је живот у пограничним подручјима доста сличан. Становници су били повезани сличним животним условима, који су их тијесно повезивали. У писаним документима Коркута и Данишменд-нами забиљежени су случајеви да су се хришћани мијешали са Турцима, живјели са њима у пријатељским односима и по примили њихове обичаје и навике.

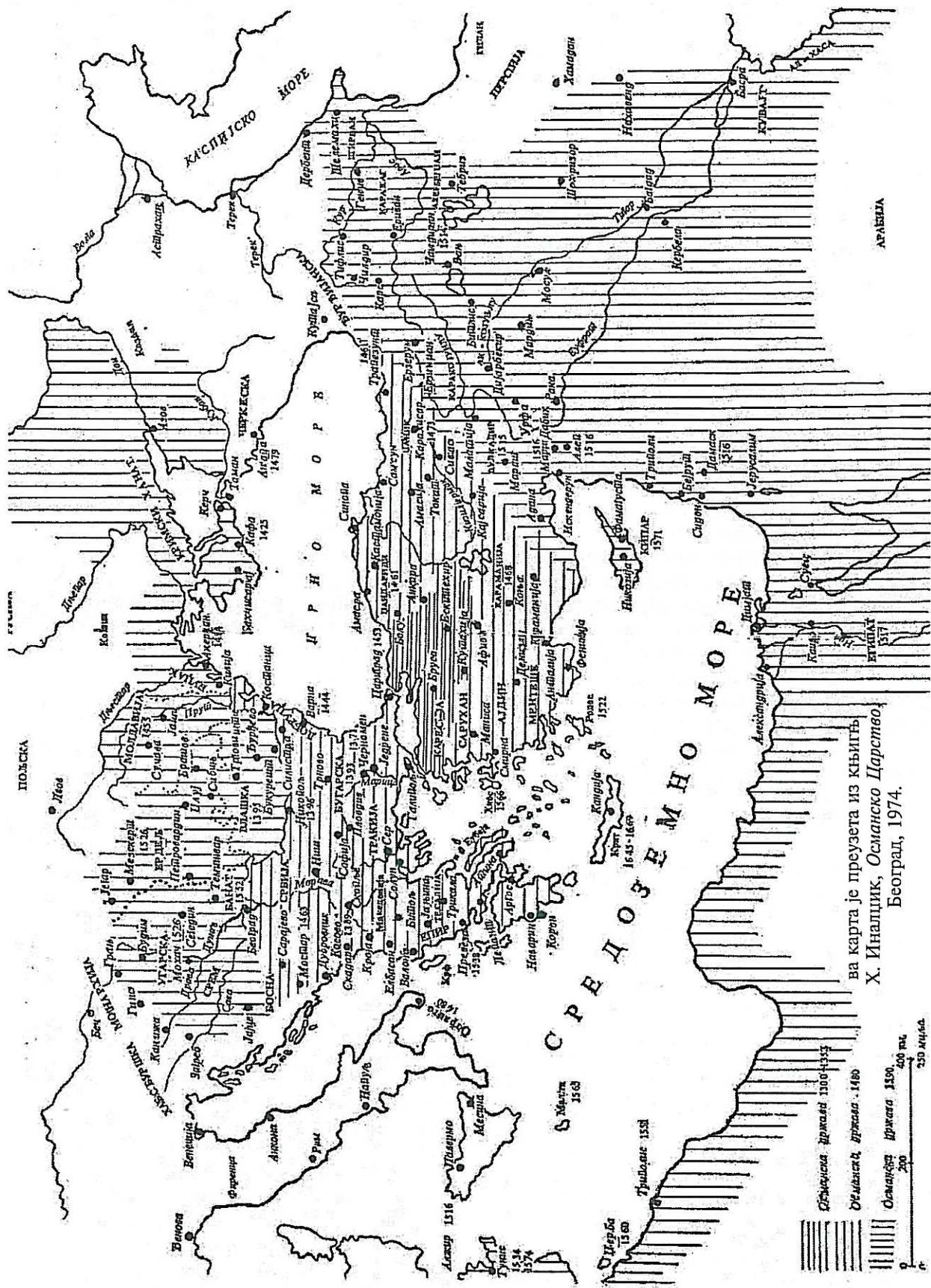
Политичка и административна анархија коју су у византијској држави стварали династички сукоби, слабљење војске, пораст насиља и несигурности омогућила је османском беглуку, као и другим беглуцима који су настајали на византијској територији, да се самоорганизира, појача своју војну снагу и усмјери је ка новим освајањима. У првим годинама освајања нових територија трудили су се да наговоре становништво да добровољно пређу под њихову политичку доминацију. Познат је случај пограничног старјешине Михала који је прихватио ислам и сарађивао са османским војницима.

Преломан догађај у развоју ове државе представљало је њено прелажење на Балканско полуострво. Године 1352. јединце османске војске под заповједништвом Сулејмана, сина Орхановог заузали су град Цимпе на европској обали галипољског мореуза. Одатле су вршили даљу експанзију према западу. Кад су османске јединице 1361. године заузеле Једрене, главни град Тракије, у Византији и западној хришћанској Европи осјетио се страх због близине надлазећег непријатеља, међутим јачег ангажмана у циљу сузбијања противника није било. Истина, почели су се припремати планови да се од агресије заштити и сачува Константинопол, при чему се нарочито ангажовао папа. Међутим, јаче војне акције у том циљу нису се могле организовати.

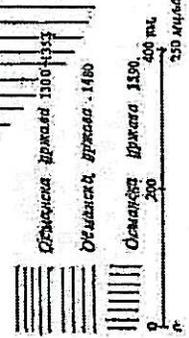
Даља османска освајања у правцу запада кретала су се старим друмом *Via Egnatia*. Тврђаве које су биле на том путу једна за другом прелазиле су у власт Османлија: Сер, Битољ, Охрид. Већ 1385. године Османлије су избиле на албанску обалу.

Владари у Македонији и Албанији признали су врховну власт Османлија и плаћали им предвиђене порезе. Заједно са својим војним јединицама учествовали су у даљим османским војним акцијама које се кретале Цариградским друмом ка Аустро-Угарској, чије су се границе налазиле испод Београда.

Прије успоставе доминације на Балкану Османлије су организовале и створиле јаку централну власт у Анадолији од Анкаре до Дарданела. До краја XIV стољећа у састав османске државе ушла је већина анадолских беглука. Османлије су у принципу избјегавали водити ратове и на источном и на западном фронту. Тек

ва карта је преузета из књиге
 Х. Иналчик, Османско Царство,
 Београд, 1974.

када би успоставили стабилне односе и стабилну политичку власт у једном дијелу државе, кретали су се у нове освајачке нападе на другом дијелу државе, освјежени новим елементима.

Османска освајања на Балкану релативно су брзо остварена. Османлије су водиле постепену и смишљену освајачку политику. За разлику од државних творевина у Анадолији и на Балкану које су доживљавале декаденцију у свим видовима друштвено политичког живота, османска држава се налазила у фази позитивног друштвено-економског развоја. Због тога, иако је папа 25. децембра 1366. године најавио крсташки рат против Османлија, њихову експанзију нико није зауставио. Највећи противник османске државе Аустро-Угарска искористила је њихово напредовање да прошири своју територију у Подунављу.

Тек почетком петнаестог стољећа монголски владар Тимур (1335-1405) привремено је и на истоку и на западу прекинуо експанзију османске државе. У бици код Анкаре 1402. године потукао је војску султана Бајазита и за пар деценија успорио ширење Султаната. Међутим, већ је Мехмед I успио консолидовати Султанат и кренути у нова освајања. У другој половини XV стољећа долази до дефинитивног пада средњовјековни јужнословенских држава и њиховог укључивања у османски државни простор: Србија је поново ушла у састав ове државе 1459. године, Босна 1463., Херцеговина 1482. и Црна Гора 1498. године. Остали дијелови Балканског полуострва припојени су у трећој деценији XVI стољећа.

Оснивач Османског Султаната у правом смислу био је Мехмед II (1444-1446; 1451-1481) звани Фатих. Он је 1453. године освојио Константинопол, пријестоницу византијске државе, узео га за главни град Султаната који ће носити име Истамбол (пун ислама). Временом је град добио назив Истанбул. Када је Селим I 1517. године добио титулу халифе-божијег заступника одговорног за муслиманску заједницу на планети земљи, османска држава носила је у себи не само прерогативе Султаната, већ и Халифата, а султан је постао најмоћнији владар свјетовног и духовног формата.

Успостављањем власти на освојеним просторима, османска држава је успостављала и свој систем аграрних односа. Апсолутни господар земљишних и других добара у Османском Султанату био је султан, односно држава. Државна зеља-*egaz-i miği* додељивана је активним војним лицима и административним службеницима као надокнада за обављање активности и то у виду тимара, зеамета и хасова, што је зависило од стечене хијерархије.

Како су Турци освајали огромне географске просторе, нису могли у свим освајачким походима имати властити војни потенци-

јал, него су затечене припаднике војне и феудалне класе прихватили у своје војне и политичке редове. И представници феудалне јужнословенске државе прихватани су у османску војничку класу и у оквиру новог друштвено-политичког система наставили своју егзистенцију и задржали свој друштвени статус. Услов да задрже свој друштвени статус није било прихватање ислама као религије и животног свјетоназора. А ако су примили ислам и укључивали се у друштвени живот исламске државе могли су досећи високе административне положаје, чак и звање великог везира, који је често бивао и заступник султанов. Овакво стање ствари највише је одговарало ситном племству и војничким редовима, док је крупна властела, с обзиром на принципе османске земљишне политике била на губитку и пружала отпор. Током XV и XVI стољећа Турци су у своју војничку класу прихватили на хиљаде хришћанских припадника војничке класе и племства. Иначе, у османској су се држави сви поданици, без обзира на конфесионалну припадност, дијелили на војничку класу и рају. Војничкој класи припадали су војници у личној султановој служби, све војне формације, вјерска лица и административни службеници. Поданици који су се бавили обрадом земље, сточарством, занатством и трговином уживали су статус раје и имали обавезу да држави и војничкој класи, на чијим су посједима живјели, дају пореске обавезе предвиђене Шеријатом и кануном.

Потојале су и категорије повлашћених редова, које су због обављања одређених служби били ослобођени од неких пореских давања, или су уживали одређене облике аутономије. Такав је случај са влашким становништвом, чуварима путева и кланаца, соколарима, а како би стекли наклоност становника неких градова и осигурали њихово повјерење, догађало се да цјелокупно становништво градова буде ослобођено одређених пореских давања. Тај статус муафијета имали су становници Сарајева, Јајца, Чајничка, Рудог и још неких градова. Уколико је становништво показивало непокорност, догађало се да се цјелокупно становништво измјести на друго географско подручје.

Када су Турци освојили ново подручје и у њему успоставили своју власт, вршили су у њему попис становника насељених у сеоским и градским насељима, односно на тимарима, зеаметима и хасовима војних и административних службеника. Бајазит II је увео да сваком дефтеру, односно попису предходи канун-нама за одређени санџак, на основу које су рјешавани односи на том подручју. При том су задржавани неки закони, обичаји и институције. Укидане су оне институције које нису биле у складу са шеријатом и османским законом. Испоче-

тка су закони локалног поријекла заузimalи истакнуто мјесто, нарочито у рударским насељима Босне и Србије. Слично је било и са законом влашког становништва, који је своју важност изгубио у првој половини XVI стољећа.

Канун-намом су одређивани шеријатски и други порези, тржне таксе и разне друге обавезе становништва, као и повластице које су стицали одређеним заслугама за османску државу. Канун-намом је одређиван и статус градских насеља, као и становништва. Све издате канун-наме биле су у складу са основним законом канун-и Османи, у складу са којим су земља и поданици били у искључивом надлештву султана. Радне су обавезе биле замјењене плаћањем у готовом новцу, чиме се жељела сузбити злоупотреба произвођачке класе. Радне су обавезе могле бити захтјеване само ако је то било у интересу државе, због чега би за ту прилику био издаван посебан ферман.

Тумачење и примјену шеријата и кануна проводиле су кадије, који су за свој рад били одговорни директно султани, односно шејхулисламу. Због установљења контроле кадија је све спорове биљежио у свој судски регистар-сиџил. Захваљујући чињеници да је османски административни апарат достигао овако висок степен развоја, можемо у сачуваним документима читати имена људи који су у XIV, XV, XVI и другим стољећима насељавали просторе ове државе, што су производили и чиме су се бавили. Сви ти документи представљају прворазредне историјске изворе за упознавање прошлости насеља и њених житеља.

Вјерске заједнице православне, јеврејске и католичке провинијенције у приватно-правним споровима, затим у вјерским и обичајним сферама кретали су се у домену обичајних закона својих вјерских групација, а шеријат су користили у мјери властитог избора.

Тијело које је са султаном спроводило политичке и извршне одлуке и било одговорно за политичке, правне и финансијске ствари у држави чинило је султаново вјеће. Своју политичку и извршну власт султан је преносио на везире. Велики везир имао је статус војног команданта и апсолутног султановог замјеника. Румелијски и анадолски кази аскери представљали су правосуђе, а дефтердари су имали компетенције у домену финансија. Главни дефтердар био је за свој рад одговоран непосредно султани. У султанском вјећу сједио је и беглербег Румелије, који је био заповједник спахија. У класично доба султан је своју власт преносио само на везире.

Поглавар вјерске интелигенције био је шејхулислам. Он је великом везиру преносио приједлоге о наименовању наставног особља у медресама, њиховом унапређењу, или отпуштању, а од XVI стољећа сличне ингеренције имао

је и код кадија у важним подручјима. Када је у XVI стољећу шејхулисламу повјерена власт над судством, његов утицај у држави је порастао и постао је вјерски и политички фактор.

Османлије су слиједиле сунетски ислам, а од четири његова смијера ханефијски који се приликом доношења правних норми користио иџмом-усаглашавањем мишљења. Слједбеници ханефијског тариката су, у односу на остале тарикате, били најтолерантнији и најеластичнији, што је уткано у друштвени и културни карактер османског бића.

У вријеме док је османска држава имала јаку централну власт све полуге система дјеловале су синхронизовано и у политичкој и у друштвеној сфери одржавале равнотежу унутар државе. Већ од краја XVI стољећа почиње се нарушавати та усклађеност, изазвана, с једне стране поремећајем друштвено-политичких односа унутар државе, а са друге стране нарастајућом економском, политичком и технолошком моћи њених противника. Када је 1683. године дефинитивно отклоњена опасност која је пријетила Бечу, историја је окренула своју страну у корист кришћанских земаља Европе и Русије. Они ће постепено сужавати географски простор османске државе. На просторима који би од ње одузимали уништавали би све материјалне монументе исламске културе и цивилизације, а становништво које не би хтјело прихватити кришћанство било би убијено или се бијегом спашавало.

Тако је потрајало све до Првог свјетског рата који је поведен да се територија Османског Султаната раздјели између Русије, Енглеске, Немачке и Француске. Међутим, захваљујући Октобарској револуцији, несугласју противника, а и још постојећој друштвено-политичкој моћи снага унутар османске државе, она се спасила дефинитивног ишчезнућа са историјске позорнице и успјела се изборити за нови облик државне творевине - 1922. године формирана је Република Турска.

Из прошлости Прибоја - османски период

Оснивањем Скопља (1392.) Турци су створили полазну тачку за освајање нових територија у југоисточној Европи. Када се турска војна посада смјестила у утврђења од Звечана до Ходидједа, егзистенција државности наших средњевјековних држава бива угрожена. Њихова државност већ раније је растакана унутрашњим сукобима моћне властеле, њиховом међусобном борбом за сопствене интересе. Индивидуални интереси одводе их у вазални однос и коначно гашење средњовјековних држава: Србије (1453.) и Босне (1463.).¹

Политичким освајањем овог простора Балкана, а доцније и средње Европе врши се смјена цивилизација. Орјентално-исламска цивилизација постепено потискује европску. Дуги низ година доминираће на тим просторима, нарочито на Балкану, и на њему оставити трајне трагове свог бивствовања у свим сферама живота.

Територијална - управна организација

Прије успоставе османске власти град Прибој налазио се у границама земље Павловића. Ову област Турци су контролисали и прије дефинитивног губитка самосталности босанске државе и имали у њој своја стална упоришта у Врхбосни и Вишеграду,² а за жупу Тилаву 1455. године Павловићи су плаћали Турцима годишњи трибут од 300 дуката.³ Када је 1463. године Босна изгубила свој државни континуитет,

земље Павловића организоване су у посебну територијално-управну јединицу-вилајет Павловића. Област Павловића према подацима попи са који је 1469. године извршила османска администрација обухватила нахије (мање територијалне-управне области): Вишеград, Добрун, Хртар, Бродар, Борач, Прача, Студена (Каменска), Гласинац (Мокро), Пале и Олово.⁴ У првим данима егзистенције османске власти Прибој је припадао нахији Добрун. У њеном саставу остао је до почетка XVI стољећа.⁵ Као самостална нахија у оквиру вишеградског кадилука спомиње се 1516. године.⁶ У оквиру вишеградског кадилука (судско административна област) нахија Прибој спомиње се и почетком XVII стољећа, тачније 1604. године.⁷ Бејтић је предпостављао да је нахија Прибој била у саставу вишеградског кадилука до 1580. године и да је новом административном реформом 1580. године, када је формиран Босански Пашалук, Прибој постао засебан кадилук.⁸ Прибој ни тада, а ни касније није имао услове да постане кадилук, јер у то вријеме егзистира као караванска станица, скромног урбанитета, са веома малим бројем муслиманских становника, док су се у његовој ближој и даљој околини развила већа градска насеља са неопходном административном и судском службом, која је задовољавала и потребе Прибоја. Као самосталан кадилук спомиње га Евлија Челеби тек у другој половини XVII стољећа, и то као кадилук категорије од 150 акчи.⁹ Категорија кадилука одређивана је према висини дохотка. Као кадилук девете категорије Прибој се спомиње 1667. године. У исту категорију спадали су и кадилуци Дервента, Коњиц, Церница и Подгорица.¹⁰ Прије 1745. године прибојски кадилук припојен је кадилуку Стари Влах и припадао категорији кадилука деветог ранга.¹¹ Почетком XIX стољећа припојен је чајничком кадилуку.¹² Неизвјесно је колико је дуго био у саставу овог кадилука, јер се 1849. године у једном попису наводи као самостални кадилук.¹³ Новим административно-територијалним променама Прибој је бивао самосталан кадилук, или је припадао другим кадилуцима. Приликом завођења сис-

1. В. Ђоровић, *Историја Босне*, Београд, 1940; М. Динић, *Земље Херцеза св. Сава*, Београд, 1940; Јиречек, *Историја Срба*, превод Ј. Радонић, II издање, I-II, Београд, 1952; Х. Шабановић, *Босански пашалук*, Сарајево, 1982; *Историја српског народа*, друга књига, Београд, 1982.

2. Х. Шабановић, *Босански пашалук...* с. 27 - 41, 129.

3. Х. Шабановић, *Босанско крајиште*, Годишњак историјског друштва Босне и Херцеговине, (ГИД БиХ), IX, 1957, 177-220; Х. Шабановић, *Крајиште Иса бега Исаковића - зборник катастарских пописа из 1455. године*, Сарајево, 1964, 15-17.

4. Х. Шабановић, *Босански пашалук...*, 130; Istanbul, Belediye kütüphanesi, Cevdet Yazmalari, № 0-76; фотокопије овог сумарног пописа босанског санџака налазе се у архиву Орјенталног института у Сарајеву (ОИС), бр. 216.

5. Х. Шабановић, *Босански пашалук...*, 131; Istanbul, Başbakanlık Arşivi (BBA) tapu defter (TD), № 18. ОИС бр. 61, фолла (ф) 166; Istanbul, BBA, TD, № 24, ОИС бр. 62, ф 50 аб.

6. Х. Шабановић, *Босански пашалук...*, 155; Istanbul BBA, TD, № 56, ОИС бр 63, ф 9а.

7. Ankara, Tapu ve kadastro, TD, № 477, ОИС 204, ф 1136.

8. А. Бејтић, *Прибој на Лиму*, Сарајево, 1945, 17.

9. Е. Челеби, *Путопис - одломци о Југословенским земљама* - превео, увод и коментар написао Х. Шабановић, Сарајево, 1967, 261.

10. С. Бешлаглић, *Како се за турске управе Југославија дијелила на кадилуке*, Нови Бехар, год. IV, 178, 179.

11. Х. Шабановић, *Попис кадилука у европској Турској од Мостарца Абдулаха Хурмовића*, Гласник хрватских земаљских музеја у Сарајеву, год. IV, Сарајево, 1942, 341.

12. А. Бејрић, *Прибој на Лиму*, Сарајево, 1945., 17, 18.

13. А. Аличић, *Урђење босанског ејајета од 1789. до 1878. године*, Сарајево, 1983, 25.

тема вилајета 1865. године нахија Прибој ушла је у састав кадилука Нова Варош и у њему остала до краја 1878. године.¹⁴ На Берлинском конгресу 1878. године Аустро-Угарска је добила право да окупира Босну и Херцеговину, а цариградском конвенцијом (чланови 7-10) 1879. године добила је право да у Санцаку окупира Прибој, Пријепоље и Пљевља. То је учинила 4. септембра 1879. године са око 5.000 војника.¹⁵ Та подручја припојила је новоформираном пљеваљском Санцаку (1880.).¹⁶ Послије окупације Прибој је био испостава (мудирлук) пријепољског кадилука све до 1912. године.¹⁷

Урбани развој

Према османској класификацији насеље Прибој је у другој половини XV стољећа имао статус трга. Карактеристика таквих урбаних цјелина је осредња насељеност и територијална распрострањеност коју су одувјек условљавали, како географска конфигурација, тако и економски развој и његова динамика. Прибој, као и други тргови, имао је седмични пијачни дан, када се интезивније одвијала размјена производних добара. Лоциран у планинском предјелу Старог Влаха, у котлини ријеке Лим, чијом долином се од прадавних времена одвијао саобраћај и трговачки промет, Прибој и у новим историјским околностима добија улогу чувања пута, путника и њихове имовине. Статус дербенда добио је још у вријеме Мехмеда Освајача. Према путницима и трговцима сносио је моралну и материјалну одговорност. Уколико у Прибоју, или његовој околини страда путник, или његова имовина, становници су насталу штету морали надокнадити.¹⁸ Због тих услуга у корист османске државе становници Прибоја уживали су одређене пореске олакшице, о чему ћемо касније говорити. Ту повластицу добили су још за време Мехмеда Освајача, а потврђивали су је и доцнији султани.

До краја XV стољећа је трг локалног карактера. Укупан приход трга 1485. године износио је 13.047 акчи, а 1489. године 15.296 акчи. Тај износ добијао је намјесник босанског санцака, јер је Прибој припадао његовом феу-

далном домену. Из наведених цифара може се уочити да је стабилизацијом власти појачан промет на прибојском тргу. Производна структура становништва показује да је Прибој имао претежно аграрни карактер. Због недовољне продуктивности рада и тржни обрт је ограничен. Приход трга са нијабетом 1489. године износио је 2.500 акчи.¹⁹

Успостављањем османске власти и њеном стабилизацијом проширена је мрежа трговачких комуникација. Успостављене су нове, локалног и обласног значаја, које су се спајале у свјетску трговачку мрежу. Од Дубровника и Сарајева пут је био повезан са правцем Вишеград-Увац-Прибој. Линија се даље наставља на цариградски друм који је повезивао Европу и Исток. Тако је пут у дужини од четрдесетак конака кроз доње Полимље отворио пут у оба правца, и Прибој повезивао са тадашњим великим привредним центрима: Дубровником, Сарајевом, Београдом, Новим Пазаром, Скопљем, Софијом, Једреном и Истанбулом.²⁰ Високи османски функционери дали су значајан прилог одржавању комуникација и њиховој ефикасној повезаности. Ферхат паша подигао је неколико ханова, а три су се налазила на путу који је водио кроз доње Полимље.²¹ На ријеци Лиму у Прибоју Синан-бег, херцеговачки санџак-бег саградио је велики мост који је служио трговачком промету и прелазу мјештана.²² Подигао је нешто прије 7. VI 1582. године и други веома важан објекат, битан и за трговачку пословност и за развој самог Прибоја, а то је караван-сарај.²³ То је једна врста хотела где су путници добијали смјештај и преноћиште за себе и своје караване, а грађени су на путевима, транзитним подручјима и градовима са развијеним прометом.²⁴ У овом караван-сарају преноћио је и Бенедикт Курипешкић на свом путу у Истанбул.²⁵ Пошто је преко Прибоја ишао босанско-македонски пут који је спајао Босну са Цариградом, у њему су одсједала и друга посланства која су одлазила за Цариград.²⁶ Објекте које је подигао у Прибоју дародавац је посматрао у склопу општих привредних односа и њихову трајност настојао ријешити у складу са постојећом праксом и иску-

14. Исто, 128.

15. С. Јановић, *Новопазарски санџак 1878 - 1900*. (II), Новопазарски зборник, 8, Нови Пазар, 1984, 117 - 119; Е. Мушовић, *Новопазарски санџак у мемоарима Симона Јовановића (1878 - 1900)*, Сеоски дани Сретена Вукосављевића, IX, Пријепоље, 1981, 152.

16. Исто, 153.

17. А. Бејтић, *Прибој на Лиму*, Сарајево, 1945, 18.

18. Istanbul, BVA, TD No 18; ОИС бр. 61, ф 166; Istanbul BVA, TD No 24, ОИС бр. 62, ф 506.

19. Istanbul, BVA, TD No 24, ОИС бр. 62, ф 506.

20. А. Бејтић, *Стари трговачки путеви у доњем Полимљу*, Прилози за оријенталну филологију (ПОФ) бр. 22-23, Сарајево, 1976, 163-179; С. Димитријевић, *Дубровачки каравани у јужној Србији у XVII веку*, САН, Посебна издања књ. СССIV, Историјски институт, књ. 10, Београд, 1958, 99-102; В. Ђулафић, *Стари путеви, ханови и ханска привреда у Санцаку*, Сеоски дани Сретена Вукосављевића (СДСВ), IX, Пријепоље, 1981, 117-138.

21. А. Бејтић, *Споменици османлијске архитектуре у Босни и Херцеговини*, ПОФ бр. 3, Сарајево, 1953, 272.

22. Исто, 276.

23. Исто, 272.

24. Исто, 269-273; Х. Крешевићаковић, *Ханови и караван-сараји у Босни и Херцеговини*, Сарајево, 1957.

25. Б. Курипешкић, *Путопис кроз Босну, Србију, Бугарску и Румелију 1530.*, Сарајево, 1950 - превод и биљешке написао Ђорђе Пејановић

26. П. Матковић, *Путовање по Балканском полуострву XVI вијека*, Рад Југословенске академије, књ. 56, Загреб 1881.

ством. За њихово издржавање предвидио је дугорочна средства из своје вакуфске фондације.²⁷ Османска администрација била је заинтересована за политичку стабилизацију и економски просперитет. Не само да је успостављала широке путне и трговачке мреже, већ се бринула и за њихово нормално функционисање. У ту сврху османска администрација ангажовала је у Прибоју 20 војника са задатком да чувају насеље. Дата им је могућност да ту саграде куће, а као протууслугу, и они и њихови рођаци, добијали су изузетне пореске олакшице, о чему ћемо доцније говорити. Дуго је Прибој задржао статус дербенда и његово становништво имало задатак да чува путеве и насеље. Због географског смештаја - у планинској области, на обали ријеке, непријатности су очекивале путнике са свих страна, па и обавезе прибојског становништва да их штити, чува и гарантује њихову безбедност и сигурност њихове имовине није била једноставна. Због тога се Прибој и није развијао у насеље са изразитом градском привредом и због тога је његова трансформација у исламско-орјентални град текла веома споро. Осим стихијских момената који су се јавили као последица нових друштвених и нових производних односа, присуство новог господара и нове цивилизације, једва да је уочљиво. Прибој као и други градови које су Турци затекли на освојеном простору временом поприма исламско-орјенталну физиономију. Тај пут трансформације у развоју сваког града различито је трајао и био условљен различитим моментима; затеченим степеном развика, структуром економике и нивоом економског развоја. У нашој историјографији уочено је да такви градови пролазе одређене етапе.²⁸ Прву етапу развоја тих градова у новим друштвено-економским односима карактерише постојаност раније слике града у урбаном погледу, конфесионалној и социјалној структури становништва, а знатно се мења и структура производње, као послједица предходних промјена. Вријеме трансформације и дужине њеног трајања у животу сваког града различито је трајало и била условљена нивоом развоја и покретачким снагама тог развоја. Прибој своју ранију физиономију и у урбаном и у конфесионалном погледу задржава један доста дугачак период. Тек у XVII стољећу подиже се прва џамија у којој су муслимански вјерници обављали молитву, њихова дјеца стицала прва знања из вјеронауке, учила писменост, а сви се заједно окупљали због разних друштвених збивања. Иначе фундамент сваког новог исламско-орјенталног насеља представљала је стара исламска институција вакуфа. То је задужбинска дјелатност ко-

јом су подизате прве килије бројних градова исламске цивилизације, а та задужбинска дјелатност у нашим крајевима била је и примарни фактор у покретању трансформације затечених градова. Урбана структура исламско-орјенталног града је специфична и концепцијски различита од постојеће урбане структуре средњовјековних наших градова. Приликом уобличавања исламско-орјенталних насеља водило се рачуна о погодности терена с обзиром на комуникацијске могућности, а постојећи терен функционално је коришћен за угодности у приватном животу. Зато свака кућа има слободан видик, употпуњен бујним зеленим баштама. Средишње мјесто насеља представљала је џамија, која није била само сакрални објект, већ центар друштвеног окупљања на нивоу цијелог насеља. У близини џамије подизани су и други јавни објекти утилитарног карактера: купатила (хамми), основне, средње и више школе (мектеби и медресе), имарети, библиотеке и други објекти који су служили потребама градског становништва. У близини џамије формиран је и пословни простор (чаршија) са дућанима у којима су занатлије и трговци обављали пословну дјелатност. Ту је и трг са редовним пијачним даном, гдје се вршила размјена производних добара из самог насеља, ближе, или даље околине. Стамбени део одвојен је од пословног простора, а повезани су уличном мрежом која допире и до најмањих урбаних цјелина. Тако је у исламско-орјенталном граду радни дио специфично архитектонски обликован и издвојен од стамбеног. Прибој се концепцијски постепено уклапа у овакав развој. У другој половини XVII стољећа Евлија Челеби у њему биљежи једну џамију и три хана. Пословни простор (чаршију) ни тада није имао, као ни друге објекте утилитарног карактера.²⁹ Та три хана у Прибоју говоре о фреквентности пролажења путника и трговаца овим путем. Један од ова три хана подигао је Синан-бег, а нису се сачували подаци ко је подигао друга два хана, као ни џамију. Ти објекти су резултати задужбинске дјелатности, највјероватније, неког локалног функционера, или угледног и богатог грађанина овог града, коме је вјера налагала да своје богатство троши и за срећу и благодатање других. Самодопринос није резултат савремених друштава, већ своје корјене и примјену има много прије њихових постојања, а реализација таквог хуманог чина одржавала је егзистенцију и просперитет наших градова кроз стољећа.

У сваком случају велика је њихова заслуга не само за саобраћајне комуникације, већ и за трговинске промете, а свакако за сами Прибој и његову егзистенцију. Ханови су пре-

27. А. Бејтић, *Споменици османлијске архитектуре...*, 272

28. Н. Филиповић, *Поглед на османски феудализам*, Годишњак историјског друштва Босне и Херцеговине, год. IV, Сарајево, 1952, 145, 146.

29. Е. Челеби, *Путник* - одломци о југословенским земљама - превео, увод и коментар написао Х. Шабановић, Сарајево, 1967, 262.

васходно служили за одмор и смештај путника и њихових каравана. Од њих су мјештани сазнавали разне новости и размјењивали их, а они су их затим даље преносили. У хановима су одсједали и трговци. Од домаћег занатлијског становништва узимали су производе, или их размјењивали. Ова пракса у хановима одржавала се до почетка Првог светског рата.³⁰ У бројним путописима сачували су се описи ханова који су били грађени од разноврсног материјала, различитог смјештајног капацитета и различитог просторног смјештаја, што је овисило од локације и материјалног статуса његовог ктитора. „Ханови уз путеве немају никад дворишта, док су по варошима рјеђи ханови без дворишта. У варошима је један дио дворишта наткривен. То се зове сулдурма, а служила је такође за везивање коња, као и подрум. Неки ханови у вароши имали су потпуно одијељену шталу. У њима је у приземљу био по који дућан, а на кату собе и кафана.“³¹ Ноћивши у једном од ханова, Евлија Челеби је записао да је Прибој мален и пуст град, саграђен од камена у облику четвороугаоника, са триста кућа. Интересантно је да се ни раније, а ни у овом запису не спомињу махале у Прибој, што је карактеристично за градска насеља. До појаве прве џамије становништво је највјероватније било груписано у заједнице (џемате), сходно конфесионалној припадности и пословној оријентацији. Када се јавила конфесионална и пословна диференцираност развијале су се и стамбене четврти - махале. Уобичајено је да главна улица уз џамију носи име оснивача џамије, док друге улице носе имена оснивача разних објеката у махали, или истакнутих личности града. У изворима се нису сачувала имена махала Прибоја. Све што је предходно речено указује да је Прибој и током даље своје егзистенције задржао ранији статус дербенда и да је остао ограничених размјера, без већег полета. Главни артикли на тржишту били су производи аграра: пшеница, мјешанац, вино, мед и сл.

Све до друге половине XVIII стољећа не располажемо новим подацима о урбаном развоју Прибоја. Из 1758. године сачувана је задужбинска повеља Хасан-аге, војног поседника из Прибоја, за кога се предпоставља да је родоначелник породице Хасанагић. Земљишне парцеле свог богатог посједа користио је у добротворне сврхе. На њима је дао да се саграде џамија и мектеб, а за њихово трајно издржавање средства је обезбједио саградивши неке привредне објекте: један хан, скелу у Прибоју и

Борановићима. Поред тога, увакуфио је износ од 36.000 акчи.³² Из ове задужбинске повеље сазнајемо да је Прибој отворено градско насеље, типа паланке. Такав тип насеља није имао утврђење. Утврђено је било земљом и дрвеном грађом, а опкољено хендеком са палисадама.³³ Чувала га је стална војна посада која је припадала роду азапа. Та војна формација била је организована у веће војне јединице џемате (од 14-96 војника), а ове у мање јединице оде (обично по десет војника).³⁴ Заповједник џемата био је ага. Није се сачувао податак са колико је џемата и војних лица располагала стална војна посада Прибоја. У то вријеме Османско Царство водило је ратове на широком простору за очување интеграције своје царевине и ратове за сузбијање унутрашњих немира, који су растакали Царство. Стога предпостављамо да је посада у Прибоју располагала са више џемата који су чували град, а на позив били спремни одазвати се и другим потребама и војним ангажманима. Хасан-ага, њихов старјешина, био је не само угледна личност, већ је уживао и повољан материјални статус. Огромна материјална средства уложио је за изградњу свог, највероватније, родног града Прибоја.

Ако се до овог периода сачувала џамија коју је раније споменуо Евлија Челебија, Хасан-агина џамија била би друга џамија у Прибоју. Потреба за новом џамијом јавила се вјероватно због повећаног броја муслиманског становништва и његових потреба. Хасан-агина џамија имала је дрвени минарет. Молитва се обављала пет пута дневно, а петком се обављала посебна молитва. За нормално функционисање џамије бринуло се шест службеника - четири службеника била су задужена за вјерске обреде, вјеронауку, етичке и моралне проповиједи, вјерску наобразбу, описмењавање на арапском писму, учење Кур'ана, Хадиса и слично, док су се за хигијену и техничке услуге у џамији бринула двојица службеника. Број службеника, као и њихове плате Хасан-ага је одредио у својој задужбинској повељи: имам и хатиб дневно су добијали по 4 акче, двојица муезина по двије акче, а друга двојица по једну акчу дневно.³⁵ Средства неопходна за издржавање џамије, као и средства за плате џамијским службеницима, осигуравали су Хасан-агини привредни објекти. Из прихода хана који се налазио у близини џамије за џамију и мектеб годишње се издвајало 7 гроша³⁶, од закупнине скеле на Лиму у селу Борановићима годишње се издвајало по 25 гроша³⁷, а по 10 гроша од друге скеле на Лиму.

30. Х. Крушевљаковић, *Ханови и караван-сараји у Босни и Херцеговини*, Сарајево, 1957, 12.

31. Исто, 19.

32. Ankara, Tapu ve kadastro, TD № 477; ОИС, бр 204, ф 114.

33. Х. Крушевљаковић, *Капетаније у Босни и Херцеговини*, Сарајево, 1980, 21.

34. Исто, 22 - 24.

35. А. Бејтић, *Прибој на Лиму...*, 54,55.

36. Исто, 54.

37. Исто.

Сума од 36.000 сребрених акчи које је завјештао за своју задужбину, такођер су коришћени за функционисање и одржавање ових објеката. У вријеме национално-ослободилачких тежњи, у сукобу са Османским Царством разорена је и ова џамија. Неколико пута је реновирана. Након аустро-угарске окупације реновирао ју је Махмуд-паша Бајровић из Пљеваља, а 1937. године поново је реновирана средствима мјештана. Тада је саграђен камени минарет.³⁸

У складу са правилима османске архитектуре школа је подизана уз саму џамију, или у њеној непосредној близини. Вероватно је и овај Хасан-агин мектеб саграђен у духу таквог принципа. У мектебу су муслиманска дјеца имала бесплатно школовање. Судаћи по наставном програму који је одредио сам Хасан-ага ово није била почетна школа, мектеб, већ виша школа (beytu ta'alim) која је полазницима давала више и шире образовање. Програмом је предвиђено да се у овој школи предаје Кур'ан, калиграфија, правопис, морфологија, синтакса арапског језика и перзијски језик.³⁹ Почетна школа-мектеб (mekteb) постојала је раније, иако се у досада познатим изворима, не наводи. Највероватније је постојала уз џамију коју Евлија Челеби спомиње у другој половини XVII стољења. У тој почетној школи дјеца Прибоја добијала су елементарне основе писмености, вјеронауке и педагошко-васпитне елементе јавног саобраћаја. Хасан-агина школа била је зграда скромних димензија и могла је задовољити потребе полазника ове институције до одређеног времена. Школска зграда 1937. године претворена је у стан, а за школу подигнута нова већа зграда.⁴⁰

Сви објекти Хасан-агине задужбине имали су значај за урбани, демографски и привредни развој Прибоја, а њихово постојање давало је снажну урбану артикулацију, карактеристичну за градове исламске цивилизације.

Прибој се даље развијао у духу оног времена. Када су након Берлинског конгреса Аустријанци окупирали Прибој у њему је саграђен модеран хотел.⁴¹ Послије другог свјетског рата служио је као породилиште, а срушен је 1973. године приликом изградње пута кроз Прибој.⁴² Међутим, у Прибоју су постојали стари ханови, а грађени су и нови. У XIX стољећу спомињу се следећи ханови:⁴³

1. *Вакуфски хан*. Неизвјесно је кад је саграђен, али је свакако саграђен задужбинском дјелатношћу. Устаници су га запалили

1806. године. Хан је касније обнављан и био је у употреби, јер га 1851. године помиње Фрањо Јукић. Могуће да је ово хан Синан-бега, подигнут прије 1582. године. Његова градња морала је бити веома солидна, јер је неколико вјекова одољевала времену и недаћама које је оно доносило.

2. *Хан манастира Бање*, срушен послје Првог светског рата.

3. *Хан манастира Бање*, подигнут 1880. године. Порушен је 1971. године, приликом изградње пруге.

4. *Хасан-агин хан*, запалили су га српски устаници 1806. године.

5. *Хан Халила Зилџовића*, подигнут је 1870. године. Срушен је у току Другог свјетског рата.

У близини Прибоја постојала су још два хана, подигнута за трајања османске власти у Прибоју:

6. *Хан Хаџића у Заостру*, срушен је послје Другог светског рата.

7. *Хан манастира Бање на Јармовцу*, подигнут је 1850. године.

На крају би смо казали да се Прибој у току егзистенције османске власти (до 1912. године) развијао у складу са постојећим природним могућностима, а ритам и темпо његова развоја потстицан је, усмјераван и усклађиван са друштвеним и привредним потребама и могућностима Османског Царства. У њему су били заступљени само неки аспекти једног муслиманско-орјенталног града. Основну смјерницу његовом урбаном развоју одређивала је његова улога караванске станице и сталног протока путника и трговаца према високо развијеним привредним центрима Царства.

Становништво

Прије успоставе османске власти у Прибоју је живјело хришћанско становништво. Према првом попису становништва коју је извршила османска администрација 1469. године у Прибоју је пописано 112 хришћанских домаћинстава и 10 пунољетних нежењених чланова.⁴⁴ Због ратова који су вођени на овом простору и прије успоставе османске власти, затим у сукобима са Турцима долазило је до губитка становништва и миграционих кретања, па се не би могло рећи да је сво забиљежено становништво аутохтоно. Припадало је православној конфесији, јер култни објекти других професионалних

38. Исто, 33, 34.

39. Исто, 48.

40. Исто, 36.

41. В. Булафић, *Стари путеви, ханови и ханска привреда у Санџаку*, ССДСВ, IX, Пријепоље, 1981, 130.

42. В. Шалипуровић, *Прилози за историју грађевинарства у средњем палимљу у XIX вијеку*, Београд, 1979, 173, 174, 179, 180.

43. В. Булафић, *Стари путеви...*, 131.

44. Istanbul, Belediye kütüphanesi, № 76; ОИС, бр. 216, ф 36а

заједница нису тада постојали у Прибоју и околини. И у новим историјским околностима становништво Прибоја показује тенденцију пада, односно показује динамику миграционих кретања које су настајале услед нових политичких и привредних момената. Према попису који је сачињен 1485 године евидентирано је 101. домаћинство, хришћанско, 8 неожењених чланова и три муслиманска домаћинства.⁴⁵ Муслиманско становништво је настојало од домаћег хришћанског становништва које је примало ислам. У попису су забиљежена и њихова имена: Јусуф, син Божићков, Ширмерд, син Миланов, Ахмед, син Радојев.⁴⁶ Анализом имена хришћанског становништва уочава се да су, углавном, имали народна имена: Радинко, Љубан, Радич, Вукмио, Радосав, Радин и сл. Такођер, се уочава да су живјели у кућним задругама. Пошто је Прибој имао статус дербенда од почетка османске власти његови становници уживали су повољан статус и знатне пореске олакшице. Плаћали су харач (порез за штићеништво, јер хришћански поданици Османског Царства, осим повлашћених војних редова нису ишли у рат), испенцу (порез који су за земљишни посед плаћали пунољетни и за рад способни хришћански поданици, док су муслимански поданици плаћали ресм-и чифт, који је износио 22 акче), порез за ситну стоку, нека обична давања, а ослобођени су били свих ванредних давања.⁴⁷ На својим земљишним парцелама узгајали су пољопривредне културе: пшеницу, проху и зоб, разне повртларске културе, затим лан од којег се у кућној радиности правило постелно платно, платно за рубље и финије тканине. На основу висине суме које је прибојско становништво давало босанском намјеснику, чијем је хасу Прибој припадао, може се предпоставити да је производња винове лозе била најинтезивнија. Вино се производило у великим количинама. Вино је мјерено запремином мјером која се звала медра. Она је запремала 8 ока. На име пореза за производњу вина плаћали су 560 медри, а једна медра у то вријеме коштала је 6 акчи.⁴⁸ На основу висине прихода коју су давали босанском намјеснику, могла би се израчунати годишња производња неких култура. Пошто су давали десетину житарица наведене износе помножићемо са десет и добити приближну годишњу производњу житарица у Прибоју 1489. године:

пшеница	800 кејли
проха	400 кејли
зоб	800 кејли

45. ОИС, бр. 61, ф 166.

46. ОИС, бр. 62, ф 506.

47. Исто.

48. Исто.

49. *Кануни и канун-наме*, Орјентални институт у Сарајеву, МТНСМ, Серија 1, Законски споменици св. 1, Сарајево, 12957.

50. ОИС, бр. 62, ф 506.

51. ОИС, бр. 63, ф 166.

52. *Канун и канун-наме...*, 32.

Према канун-наме из 1530. године 1 кејл износио је 50 ока, а једна ока тежи 1,28 кг.⁴⁹ Један кејл пшенице коштао је 12 акчи, прохе 6, а зоби 4 акче. За мљевање жита имали су један заједнички млин који је радио током цијеле године. За коришћење млина плаћали су годишње 30 акчи.⁵⁰ Млинови су у то доба представљали важне привредне објекте. Становници Прибоја узгајали су пчеле и за производњу меда плаћали су порез 90 акчи, затим су узгајали свиње и ситну стоку. Вишак производа продавали су на локалном тргу, или путницима трговцима који су пролазили кроз Прибој на путу ка већим трговачким мјестима. Приход од трга заједно са нијабетом износио је 1489. године 2.500 акчи, а на основу те суме може се закључити да ниво годишњег промета на тргу Прибоја није био знатнијих размјера.

Почетком XVI стољећа политичке прилике на овом простору су се стабилизовале, што се одразило и на пораст становништва. Године 1516. у Прибоју је евидентирано 146 хришћанских домаћинстава, од којих је 6 удовачких. У таквим домаћинствима жена је пуноправни носилац свих обавеза као старјешина домаћинства. Сматрало се да је у таквим домаћинствима смањена радна способност, па је оно плаћало испенцу у износу од 6 акчи. Евидентирана су и три муслиманска домаћинства и два пунољетна неожењена члана.⁵¹ Законом из 1516. године наређено је да се у Прибој досели 20 војнука (војници су полувојни сталез који је обављао различите службе у корист османске државе, сходно њеним потребама).⁵² Направили су уговор да ту саграде куће, као и да чувају насеље. Ако би неко на путу погинуо или му страдала имовина, били су дужни извршити надокнаду. За обављање службе имали су коње. Ни њих ни њихове коње нико други није смио користити за своје потребе. Војници који нису обављали службу сходно уговору, законом су кажњавани тјелесном, а не новчаном казном. Било им је забрањено обрађивати рајинску земљу. Међутим, уколико је неко обрађивао рајинску земљу, давао је порезе. Њихови синови, браћа и рођаци давали су по 30 акчи, као еквивалент за џизију, док су других рајинских пореских обавеза били ослобођени. И остало становништво Прибоја имало је обавезу чувања града и прилазних путева. Терен, највјероватније, није био сигуран, па путницима и трговцима додатним ангажманом и повећаним бројем љутства држава је настојала осигурати сигурност и безбједан пут, заштиту живота

и имовине. О дербенџијама и њиховим обавезама записе су нам оставили и путници савременици Жан Палерн Форезјен и Жак Гасо: „На улазу у ову шуму стоје стражари који имају колибе на врх дрвећа да би могли издалека открити пљачкаше, кад их има, како се уђе у шуму они почињу ударати у добош да би охрабрили путнике. То смо видели на више места и на опасним пролазима у грчкој, јер свако село је под обавезом и теретом да одговара за све крађе и убиства која се изврше у њиховом атару. То их приморава да држе чуваре да би мотрили на места где има опасности, да би и сами напали разбојнике, а ако се у њиховом селу јави какав човек рђавог понашања, да га смета казне. Ови чувари воде тако пролазнике са својим лупањем у добош све до изван шуме.“⁵³

Сви пунољетни мушки чланови Прибоја на име разних дажбина плаћали су износ од 14.045 акчи.⁵⁴ Сума је забиљежена у тоталу, па се не може установити којих су све пореза били ослобођени у то вријеме, и шта су све плаћали. Више података о томе имамо из 1528/30. године. У ово доба Прибој је био и административно средиште истоимене нахије, па су у њему живјели административни и војни службеници. Због свог класног статуса они у овим катастарским пописима нису евидентирани. Наиме, катастарски пописи су конципирани ради тачног броја пореских обвезника, па они садрже пописе пореских обвезника и њихов статус према држави и феудалној класи, док припадници феудалне класе нису имали никаквих пореских оптерећења, па овим пописима нису обухваћени. Тако се на основу ових пописа не може одредити стваран број житеља насеља, већ само њихов приближан број.

У трећој деценији XVI стољећа у Прибоју је евидентирано 113 хришћанских домаћинстава и само једно муслиманско.⁵⁵ Сви су имали статус дербенџија. Били су ослобођени уобичајених давања и ванредних државних намета, а нису давали ни своје младиће за јаничаре. Значи, били су ослобођени девширме, што је за њих, вјероватно, била велика повластица, мада им је на тај начин било омогућено да досегну високе и највише државне функције. Уживаоцима тимара били су обавезни давати по пола мјерице (једна мјерица 66 ока) пшенице, јечма по 10 акчи испенџе, по 30 кчицизије, пристојбу на ситну стоку, порез за производњу поврћа и повртларских култура, таксу за рад млинова, а плаћали су и таксу за рибањак који је био у заједничком власништву.⁵⁶

И у ово вријеме примјећује се да је узгој винове лозе и производња вина била знатних размјера. Уживаоцу тимара 1528. године давали су 600 медри вина, односно 4.600 акчи.

Такођер се примјећује да је флукуација становништва у протеклом периоду била веома интензивна. Компарирањем имена становника из 1489. године и 1528/30. године примећујемо да су сви становници из 1489. године нестали, било да су поумирали, или се одселили у друге крајеве. То је доба великих османских освајања на широким просторима у правцу и сјевера и запада. Могуће је да се прибојско становништво интенцијом османске власти покретало и штитило кланце и путеве у новоосвојеним крајевима. Њиховим помјерањем и досељавањем новог становништва није се реметила привреда Прибоја и њена динамика због самог карактера насеља. Прибој је представљао изразито транзитну област. Преко њега водио је пут из средишњег дијела Балканског полуострва, затим веома фреквентан пут из дубровника ка Једрену, Истамбулу и другим важним центрима Царства и обрнуто. Преко робе и путника уношене су разне заразне болести које су односиле велики број људи. Познато је да је куга однијела велике жртве 1521. године у Босни и Србији.⁵⁷ У јадранским приморским градовима веома смртоносна куга била је у јесен 1526. и током 1527. године.⁵⁸ Сасвим је могуће да се она проширила и однијела бројне жртве и у самом Прибоју. Дербенџијску службу преузимало је влашко становништво, које је због карактера свог привређивања у сваком тренутку било спремно на покрет. Они су долазили или из Херцеговине, или из данашње Црне Горе. У слободно вријеме бавили су се сточарством и аграрном производњом. Готово да су сви становници Прибоја посједовали баштине, земљишне парцеле од 70 до 80 дунума земље, 120 дунума средње добре, или 130 дунума земље слабијег квалитета.⁵⁹ Баштински посјед обично се састојао од парцеле за кућу и друге зграде везане за пољопривредно-сточарско домаћинство, затим од њива, ливада и других врста обрадивог земљишта. Баштина је била насљедна и прелазила је са оца на сина. Ако би остала без насљедника, или је због других разлога остала упражњена могли су је обрађивати становници насеља, подједнако дјелећи порезе према феудалцу, законом предвиђене, или је могла бити додијељена било којој особи на обраду, уз обавезу прихватања свих натуралних дажбина. Бројност ових посједа указује на пољопривредни карактер При-

53. Р. Самарџић, *Београд у Србији у списима француских савременика, XVI-XVII век*, Београд, 1961, 137.

54. ОИС, бр. 63, ф. 166.

55. ОИС, бр. 65, ф. 4706.

56. ОИС, бр. 65, ф. 471а.

57. Б. Храбак, *Епидемија у Санџаку од средине XV до краја XVIII века*, ССДСВ, IX, Пријепоље, 1981, 141.

58. Исто.

59. Д. Бојанић, *Турски закони и законски прописи из XV и XVI века за смедеревску, крушевачку и видинску област*, Београд, 1974, 45, VI.

боја и на његову привредну структуру која је далеко ближа сеоској него градској привреди. Иначе то је карактеристично за многа градска насеља из тог времена, а та специфичност обиљежаваће их један доста дуг период. Уз имена становника не наводи се ниједно занатлијско занимање, мада су она због потребе становника Прибоја, као и због потребе путника пролазника морала постојати. Та занимања нису навођена вјероватно зато што им је то била споредна дјелатност коју су обављали за своје потребе, а повремено и за потребе других.

Према једном законском кодексу из 1542. године дербенције су добиле статус влаха и у том законском кодексу стоји:

„Ред невјерника који сада станују у споменутим варошима постали су власи, па су опорезовани филуријом као и други власи. Ако су они од старине били дербенције, нека они који врше дербенциску службу, у накнаду за своју службу, буду опроштени и ослобођени свих диванских намета, обичајних терета и осталих служби држави.“⁶⁰

На основу овог кодекса може се закључити да се у Прибоју доселило ново становништво, што би говорило о његовој перманентној флукуацији. Иако су они као дербенције уживали повољан материјални статус и социјални положај, ова служба није била једноставна. У једној расправи из XVII стољећа каже се да дербенције дају коначиште онима који долазе и пролазе и спроводе их. Унутар граница тих кланаца за која су одређени проширују и чисте тешка и каменита мјеста и поправљају неке увале и удубине кроз која се тешко пролази. Код ових се узима у обзир бубањ. Од старине један бубањ рачуна се 30 момака и то је ферманом одређено. Ако су мјеста која чувају по својој пространости колик један бубањ, онда 30 момака, а ако је простор већи, онда се према томе рачуна. Тих 30 људи у својим кланцима стоје наизмјенично на мјестима која могу да буду бусије за одметнике и разбојнике, ударају у бубањ и тако обавјештавају путнике, воде их и спроводе на сигурно мјесто. Док год се они налазе на дужности чувања и надгледања, опроштени су од „avarzi divaniye“ и свих намета „tekalifi örfiye“.⁶¹ Због тако тешког и опасног посла живот им је био у сталној опасности од одметника и разбојника. Могуће је да су се због тога самоиницијативно селили у сигурнија мјеста. У османском друштвеном систему становник није био везан искључиво за један град, или село, односно за одређен земљишни посјед. Он је могасо прелазити и селити се из једног мјеста у друго, под условом да

измири своје обавезе према феудалцу. Безброј примјера за то имамо у свим катастарским пописима, као и у сицилским документима.

Друга предпоставка упућује нас на размисљање да се прибојско становништво привикавало на сесилни начин живота о чему говоре и његови баштински посједи. Због тога су губили смисао и жељу за дербенциску врсту посла, па је администрација због безбједности пута била присиљена ангажовати нове људе. И ово би могао бити један од разлога сталних миграција прибојског становништва.

Почетком XVII стољећа у Прибоју је евидентирано 111 хришћанских домаћинстава и 17 празних баштинских посједа, односно одсељених домаћинстава.⁶² Присуство муслиманског становништва није евидентирано. То је било влашко становништво организовано у једну друштвену заједницу (џемат) на челу са кнезом. Кнез Прибоја Дамјан Вукдраг био је старјешина насеља и посредник између локалне власти и становника своје заједнице. Старјешину заједнице бирали су чланови заједнице уз савласност османске администрације. Његова функција била је наслједна. Наслјеђивао га је најстарији син, уколико је био способан и уколико је стекао ауторитет заједнице. Ове влашке заједнице задржале су аутономију у знатној мјери. Сва заједничка питања породична, наслједна и друга рјешавана су у оквиру заједнице у духу обичајног права.

Конфесионална структура Прибоја од овог времена постала је готово непромјењена. Бројни савремени извори говоре да османска држава није вршила исламизацију насилно и репресивним мјерама. Толеранција вјере немуслиманским поданицима османске државе била је загарантована прописима исламске вјере. Ислам је признавао све монотеистичке религије, а држава је издала писмене гаранције вјерским представницима монотеистичких религија који су улазили у њен састав. Патријарху Генедију II - представнику источне хришћанске цркве одмах после освајања Истамбула 1453. године османска држава издала је повељу о слободи вјере, а „Генедију Схоларију Мехмед II предао је златну архиеписку штаку, дао му ванредна коња на коме је одјахао до цркве св. Апостола...“, а босанским фрањевцима загарантовао је слободу вјере, правну и имовинску заштиту ахад-намом од 28. маја 1463. године. О таквом положају немуслиманских поданика свједочи турски архивски материјал у вјерским институцијама и католичке, православне и јеврејске конфесије. Приступање исламу био је добровољан чин о чему у изворима постоје

60. Кануни и канун-наме..., 67.

61. Х. Хацибегин, *Расправа Али Чауша из Софије о тимарској организацији у XVIII стољећу*, ГЗМ, Сарајево, 1947, 190.

62. Ankara, Tapu ve kadastro, № 477, ОИС бр. 204, ф 113, 114.

изричите потврде.⁶³ Појави прихватања ислама погодовали су разни моменти, при чему су биле битне друштвено-политичке прилике у нашим крајевима прије успоставе османске власти, економске прилике, као и други фактори специфични за сваку област.⁶⁴ При том је важну улогу играла и јединствена религија народа на одређеном географском подручју. Њен утицај и улога одразили су се на ширину и темпо прихватања ислама и као религије и као цивилизације. До почетка XVII стољећа прихватање ислама у Прибоју и по обиму и по интезитету малих је размера. Овде је становништво било у сталном кретању. Није се дуго задржавало на простору Прибоја, па за једно релативно кратко време није ни могло прихватити један нови и посве другачији цивилизацијски тип. Поред тога традиција немањичке цркве била је веома јака и присутна, а близина манастира у Бањи дјеловала је на религијску компактност. Због свега тога мали је број присталица нове религије. У генерацијском погледу то су млади људи. И Бенедикт Курипешић који је 1530. године пролазио кроз наше крајеве записао је: „Њих (хришћане) је турски цар, да само обрађују земљу оставио досада у њиховој вјери (изузев оне које младост и лакоумност наводе да се потурче). Оставио им је њихове свеште нике, цркве и друге обреде“.⁶⁵ У почетку је прихватање ислама имало више друштвено-политички карактер, у смислу прихватања османске државне власти. Развојем вјерских и културно-просвјетних институција које су дјеловале на свијест маса настајале су квалитативне промјене у том смислу.

Постојање прве џамије у Прибоју забиљежено је у другој половини XVII стољећа. Џамија је подигнута, јер је морао порастати број муслиманског становништва, а осим тога у Прибоју је морао живети у то доба и одређен број војног и административног особља, јер је Прибој имао ранг кадилука - судско административне категорије. У складу са правилима османске архитектуре џамија је готово редовно имала и почетну школу као посебну зграду, или у оквиру џамије. Пошто Евлија Челеби не спомиње посебну школу, она је, највјероватније, била у склопу џамије. Ту су муслиманска дјеца стицала знања из вјернауке, писмености и етике. Тако се џамија јавља не само као сакрални, већ и културно-просвјетни објекат и носи-

лац исламско-орјенталне културе. Велика је њена заслуга за ширење исламске вјере и културе у Прибоју. Етничке и конфесионалне промјене јављале су се и прије доласка Турака, јер су миграције становништва доносиле такве промјене. Миграције становништва биле су интезивне, било да су узроковане политичким, друштвеним, или привредним факторима, нарочито су биле изражене доласком Турака. Домаће хришћанско становништво примало је ислам и одвајало се од свог цивилизацијског круга. Појава муслиманског становништва забиљежена је у другој половини XV стољећа. У попису из почетка XVII стољећа њихово присуство није евидентирано, али су свакако у Прибоју тада живјели Муслимани-припадници административних и војних функција. Предпостављамо да је куга која је у Санџаку харала 1595. годионе поморила већину прибојског становништва, а да је у Прибој доселила комплетна влашка заједница, где исламизација још није била продрла. А познато је из историјских извора да је влашко становништво спорије прихватало ислам.⁶⁶ Доступни историјски извори не пружају податке о интезитету исламизације у Прибоју до краја XVII стољећа.

У току бечког рата (1683 - 1699) аустријска војска заузела је Косово и дошла чак до Призрена. У ратним операцијама на страни Аустријанаца узимали су учешће и хришћански поданици Османског Царства. Кад су Аустријанци доживјели пораз и почели се повлачити са њима су се повлачили и хришћански поданици, учесници рата.⁶⁷ Патријарх Арсеније III повео је са собом народ из околине Новог Пазара и других области, јер су Аустријанци наговарали народ да се повуче, рачунајући да ће депопулација ових области имати негативне последице по Османско Царство. Нарочито је много отишло градског становништва. Вјероватно је и прибојско становништво партиципирало у овим сеобама, иако су Турци својим нелојалним поданицима обећавали опрост, чак и порески.⁶⁸ У новом рату са Аустријом (1736 - 1739) српско становништво је опет емигрирало под руководством Станише Марковића и старовлашког кнеза Атанасија Рашковића.⁶⁹ Те политичке миграције знатно су прорједиле становништво Прибоја. Осим тога ратове су редовно пратиле заразне болести и гладне године које

63. Ј. Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI - XIX века*, Београд, 1950, 154; К. Михајловић из Островице, *Јаничаре успамене или турска хроника*, САН, Споменик СВП, Београд, 1959. - превео Ђ. Жигановић; Б. Крупешкић, *Путенис кроз Босну, Србију, Бугарску и Румелију 1530.* - превео са њемачког Ђ. Пејановић, Сарајево, 1950; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и написи*, књ. I, бр. 404 и 427; Е. Laszowski, *Monumenta Hungarica*, vol. II, 311, 313.

64. Видјети Н. Филиповић, *Осврт на питање исламизације на Балкану под Турцима*, Годишњак АНУ БИХ, књ. XIII, Центар за балканолошка испитивања, књ. 11, Сарајево, 1976, 385-416.

65. Б. Курипешић, *Путенис...*, 22.

66. Н. Филиповић, *Исламизација влаха у Босни и Херцеговини у XV и XV вијеку*, Радови АНУ БИХ, књ. LXXIII, Одељење друштвених наука књ. 22, Сарајево, 1983, 139-148.

67. *Историја народа Југославије II*, Загреб, MCMLIX, 811-819.

68. Исто.

69. Исто, 837.

су увелико доприносиле депопулацији. На основу старих записа и летописа И. Косанчић је установио да су колеру и кугу у Санџаку пратиле гладне године : 1575, 1587, 1595, 1608, 1623, 1629, 1660, 1671, 1680, 1690, 1696, 1716, 1728, 1740, 1763, 1782, 1792, 1813, 1814, 1815, најјача је била 1863. гоидина.⁷⁰ Прибој је био транзитно подручје, па су се куга и друге заразне болести лако преносиле и шириле. Печат XVIII и XIX стољећу ударили су бројни ратови, болести и глади. Прибој је дјелио такву судбину. Српски устаници и стварање српске државе одразили су се на живот у Прибоју. Српски устаници напали су 1806. године Прибој, Лозницу и Вишеград. Палили су зграде и пљачкали становништво, па су жене и дјеца гола и боса бјегала.⁷¹ Јавила се и куга 1806, 1813, 1814, 1815. године и јако прорједила становништво.⁷²

Након што је формирана српска држава Срби су вршили јаку агитацију да у њу пређе српско становништво које је остало у границама Османског Царства. Нешто становништва иселило се и из прибојске испоставе.⁷³ Доцније је законом санкционисано да свака досељеничка породица добије 1.000 гроша, земљиште за кућу, окућницу и привређивање. Министарство финансија предложило је савјету да се таквим породицама даје:

Број чланова породице	Јутара земљез за обраду	Јутара земљез за косидбу
3	4 - 6	2
3 - 5	6 - 9	3
5 - 8	9 -12	4
8 - 12	12 - 15	5

Ове породице биле су ослобођене свих државних и опћинских пореза у току двије године.⁷⁴

Према подацима Гиљфердинга у другој половини XIX стољећа Прибој је град са 30 муслиманских и 4 православне куће. О народној ношњи прибојске околине оставио је један запис: „На сваком кораку престизали смо масу лијепо обучених сељака у кратким горњим капутима, чији су рукави висили на черкески начин, док су им око главе смотани груби црвени шалеви, попут чалми. Сусретали смо сељанке са бијелим марамама на глави које су висиле до рамена, у уској одјећи, сашивеној већином од мрког, а понекад и од црвеног домаћег сукна, украшеној сребреним плочама

и звечкама. Такве украсне привјеске и сребрне новце носе на грудима и на глави.“⁷⁵

Према подацима И. Косанчића прибојска испостава и рожајски кадилук имали су најмање српског становништва у Санџаку. Прибој је имао 17 српских кућа, а у селима 353 куће.⁷⁶ До краја османске власти највећи дио прибојског становништва чинили су Муслимани. Осим богатих велепосједника и трговачких предузетника у граду је живјела углавном муслиманска сиротиња. У крајевима Османског Царства мануфактура није била развијена, а индустрија која је у Енглеској, Француској и другим државама западне Европе увелико доносила плодове и огромну људску енергију ослобађала и савладавала машинама, у крајевима овог царства била је тек на далеком хоризонту. Комуналне дјелатности на савременом нивоу, такођер, нису биле развијене. Због непостојања савремене економике и услед ниске продуктивности рада бројна сиротиња таворила је своје дане по градовима.

Након окупације Босне и Херцеговине и дијела Санџака, долазило је до јачег продирања капитала из Аустро-Угарске, Италије и других држава Европе. Постојање аустријских војних јединица, административних и војних служби доводи до изградње разних врста зграда за војску и њене потребе, управних зграда, школа, путева и дргих јавних и приватних објеката и институција. На овом терену, па и у Прибоју пружила се могућност занатлијама разних профила да се укључе у нови савременији процес производње. Поред већ постојећих домаћих врста заната, домаће занатлије почињу усвајати нове врсте заната: фотографски, механичарски, лимарски и друге врсте које су изискивале савременији и модернији начин живота, другачији и нов на овом простору. Јавља се и појачан извоз пољопривредних производа у европске земље, као и увоз индустријске робе из тих земаља са којима је османска држава имала трговинске односе и који су је системом капитулација економски поробљавале. Промет производних добара појачан је и са Србијом, нарочито после 1908. године и анексионе кризе, када је Турска бојкотовала аустроугарску робу. У градовима Полимља, па и у Прибоју развио се слој способних и предузимљивих трговаца који су и турску и аустријску војску снабђевали прехранбеним и другим потребним артиклима. У Прибоју се истицао трговац Васо Стевовић.⁷⁷

70. И. Косанчић, *Новопазарски санџак и његови етнички проблем*, Београд, 1912, 47, 48.

71. Ж. Шћепановић, *Друштвено-политичке прилике у Потарју у средњем Полимљу крајем XVIII и у првој половини XIX вијека*, ССДСВ, VI, Пријепоље, 1978, 69.

72. И. Косанчић, *Новопазарски санџак...*, 47

73. Исто, 43.

74. Исто, 52, 53.

75. А. Ф. Гиљфердинг, *Путовање по Босни, Херцеговини и Старој Србији* - превео са руског, коментаре и биљешке написао Б. Чулић, Сарајево, 1972, 111.

76. И. Косанчић, *Ново-пазарски санџак...*, 17.

77. В. Шалипуровић, *Културно-просветне и политичке организације у Полимљу и Рашкој 1903-1912.*, Београд, 1972, 4.

Због повећаног промета и размјене производних добара расте број кириција који превозе робу, а често њом и тргују. Последица и потреба за изградњом нових ханова, проширењем већ постојећих, па и модернијих хотела. У Прибоју је трговачко удружење Бајровић-Стевовић подигло први модерни хотел са водоводом и канализацијом.⁷⁸ Веома брз развитак привреде у овом рејону одразио се на укупан његов развитак. Почетком XX стољећа у Полимљу су забиљежене 2004 трговачке и занатске радње, кафане и хана.⁷⁹ У свим градовима су постојале штедионице за финансирање пољопривредне производње, а трговци су свој капитал најчешће држали изван граница земље. Чланови трговачког предузећа из Прибоја, Стевовићи држали су свој капитал у београдској банци.⁸⁰ Српско грађанство постало је моћан економски слој са најбројнијом интелигенцијом која се школовала у Турској, Аустро-Угарској, Француској, Швајцарској, а добрим дијелом и у Србији. Оно постаје и важан политички чинилац, а сазријевањем услова оно ће повести борбу за своју националну и политичку еманципацију у чему ће партиципирати и трговачки сталеж из Прибоја.⁸¹

Муслиманско грађанство већим дијелом чинили су припадници слоја земљорадника - аге и бегови. Услјед нових историјских околности они су се раслојавали, сиромашили и пропадали. Дио грађанства припадао је слоју трговаца и занатлија који су у разноврсним трговачким пословима стекли јаку економску снагу. Бројна је била муслиманска градска сиротиња која је живјела од најамног рада. Муслиманско становништво етнички и национално није се издиференцирало. Своје друштвено-политичке организације, просвјетне и културне институције имали су у званичним државним организацијама и институцијама.

Културно - просвјетне прилике

Кад су Турци успоставили своју власт у нашим крајевима, велику пажњу посветили су подизању нових, трансформацију и успону, већ постојећих градских насеља. Градови су били носиоци исламске културе и цивилизације. У њима су вољом државе и приватном иницијативом подигнути бројни објекти културно-просвјетног, хуманитарног, социјалног и привредног карактера. У свим градским насељима подизане су џамије, а уз њих основне вјерске школе за мању дјецу. Број школа и образовни

степен тих школа овисили су од нивоа економског и урбаног развоја сваког насеља. Основне школе-мектеби разликовали су се по начину постанка и организацији. С обзиром на ту подјелу најдјелотворнији су били мектеби који су подизани приватном иницијативом, односно задужбинском дјелатношћу и системом добровољног даривања коју су подстицали принципи исламске религије. Наиме, једна Мухамедова изрека гласи: „Кад човјек умре престаје (му тећи награда) од сваког његовог дјела осим од ово троје: наука којом се људи користе, добро дијете које се за њега моли и задужбина.“⁸² Мектеби настали на овај начин имали су обезбјену егзистенцију, јер је дародавац оснивањем своје задужбине предвиђао и средства за њен трајан живот и дјелотворност. Из средстава које би оставио било у готовом новцу, било у објектима који су доносили приходе, подмиривана је плата учитељу (муалим или хоџа), послужитељу и другим службеницима. Због тога је настава комплетнија у квалитативном смислу и континуирано одржавана. Наставни план и програм није био установљен и кодифициран, већ је овисио од способности и образовног нивоа учитеља, а и од спремности и способности ученика. Учио се арапски језик, јер је арапским језиком написан Кур’ан, из књига почетница (сура). Након савлађивања арапског писма учио се правилно читање Кур’ана. Важан предмет било је лијепо писање. У неким мектебима училе су се пјесме побожног и дидактичког садржаја и Мевлуд - спјев о рођењу Мухамеда. У бољим мектебима коришћене су слjedeће књиге као уџбеници:⁸³

Texvid - дијело о правилном изговарању арапских гласова. Онај ко их успјешно савлада могао је лијепо и коректно читати Кур’ан.

Ilmihal - уџбеник о основним прописима из догматике и обредословља.

Ilmi ahlak - постојало је неколико таквих уџбеника од разних писаца, а сви су садржавали основне прописе из морала.

Fikh - из тог предмета у мектебима се учило само обредословље, док се у вишим школама учило из тог предмета шеријатско право.

Hadis - исламска традиција; изреке Мухамедове које су се односиле на разне области из друштвеног и приватног живота.

78. Исто, 5.

79. Исто, 5.

80. Исто, 6.

81. Исто, 8; Н. Ракочевић, *Санџак на страницама Цетињског вјесника од Младотурског устава јула 1908. до Балканског рата*, ССДСВ, VI, Пријепоље, 1978, 131-144.

82. *Вакуфнаме из Босне и Херцеговине (XV и XVI вијек)*, Сарајево, 1985, 34.

83. Х. Ђурић, *Муслиманско школство у Босни и Херцеговини до 1918. године*, Сарајево, 1983, 40-42.

Helebija i Munija - су уџбеници из обредословља на арапском језику.

Brigivijina risala - уџбеник о елементима догматике и обредословља на турском језику.

Taalimul muteallim - уџбеник о дидактичко-моралним прописима које ученик треба да уважава, поштује и примјењује.

Alet - уџбеник из граматике и синтаксе арапског језика.

То су само неки од уџбеника који су се користили у мектебима. Један мектеб у свом библиотечком фонду имао је збирку од 172 књиге у кожном повезу.⁸⁴ То су дјела из различитих области: теологије, права, наследног права, астрономије, метрике, математике, реторике, морала, књижевности, језика и бројни коментари и глосе на дјела истакнутих исламских аутора. Све ове књиге нису били уџбеници мектеба, али неке свакако јесу и њихово присуство говори о нивоу одређеног мектеба.

Постојала су мјеста без џамије и мектеба, а то су била најчешће сеоска насеља, па су учитељи привремено отварали мектеб у неком стану и задржавали се у том мјесту онолико дуго колико је било потребно да науче дјецу писмености и основним вјерским поукама. То су биле школе такозваних путујућих учитеља (*seuyag-mualim*).⁸⁵ Након што би завршио обуку, учитељ је одлазио у друго мјесто.

Постојали су и приватни мектеби, отворени иницијативом приватних лица. Будући да нису имали свој фонд, нити су располагали чак минималним сталним средствима, били су на нижем образовном нивоу од мектеба ствараних задужбинском дјелатношћу. И наставни кадар био је на нижем образовном нивоу у односу на мектебе који су имали стална материјална средства. Оснивањем школских фондова (меариф - сандуци) њихов положај се поправио.

Можда у првој, а свакако у другој половини XVII стољећа у Прибоју је постојала школа за муслиманску дјецу. До изградње џамије постојала је, највероватније школа путујућег типа. Изградњом џамије формирала се и школа у њеном саставу. То је била једина школа за муслиманску дјецу Прибоја, све док Хасан-ага није подигао још једну у другој половини XVII стољећа. Ова школа је била на вишем образовном нивоу од предходне, а полазницима је пружала солидно образовање и могућност да своје образовање несметано наставе у медре-

сама и вишим медресама различитог ранга. Полазници ове школе предходно су савладали елементарне основе арапског писма и вјеронауке, а у овој школи стицали су знање из два језика - арапског и перзијског, правопис, морфологију и синтаксу арапског језика и калиграфију. Због ликовне прилагодљивости арапског писма, за умјетност надарени ученици и касније одрасли људи користили су га не само за преписивање књига, већ и за њихову умјетничку декорацију, као и за израду декоративних левхи које су красиле зидове џамије и кућни интеријер. Ова школа постојала је до краја османске власти у Прибоју. Наставни план и програм временом је мијењан. Све до XIX стољећа држава није финансијски учествовала у школској активности. То је остављала приватни иницијативи стално подстичући. Међутим контролу над школством редовно је вршила и то посредством органа централне власти - кадије. Формирала је 1867. године посебно тијело за надзор над вакуфима намјењеним за просвјетне сврхе. То тијело водило је и бригу о економској ситуiranости школа, што је био неопходан и примаран услов квалитета и континуираности наставе.⁸⁶ Донесен је 1869. године закон о школству којим се покушала извршити реформа мектеба и увести нови предмети у складу са савременим условима живота.⁸⁷ Овим законом било је предвиђено отварање државних основних школа, чије је похађање било обавезно. У мјестима са мјешовитим становништвом предвиђене су школе посебно за муслиманску, посебно за хришћанску дјецу. Вјерске предмете хришћанска дјеца учила су према упуствима својих вјерских власти. Писање и рачун хришћанској дјечи предавало се на матерњем језику, док су муслиманска дјеца све предмете учила на турском језику. Уз државне предвиђене су и приватне школе за које су прописане и посебне наредбе. У свим овим школама могло је радити наставно особље предвиђених квалификација и турског држављанства. Дјеца која су провела у овим мектебима 4 или 5 година и прешла 12, или 13 година требало је да наставе школовање у руждијама.⁸⁸ Ученици који су даље жељели наставити школовање одлазили су у Цариград, или европске свеучилишне центре. Према последњем турском службеном календару пред окупацију Босне и Херцеговине у Новопазарском санџаку било је 70 мектеба.^{88a} Из раније цитираних извора знамо да су у Прибоју постојала два мектеба различитог образовног нивоа.

Код православног становништва црква је била носилац културне и просвјетне дјелат-

84. Гази Хусрев-бегова библиотека у Сарајеву, Сарајевски сиџил бр. 75, с. 103, 104.

85. В. Богвић, *Историја развоја основних школа у Босни и Херцеговини од 1463-1918*, Сарајево, 1965, 114.

86. *Босна*, бр. 76 од 11. 11. 1867.

87. *Босна*, бр. 131 од 31. 12. 1868.

88. Архив босанског вилајета бр. 33/73 у Орјенталном институту у Сарајеву.

88a. Х. Ђурић, *Муслиманско школство...*, 45.

ности. Дјеца су се описмењавала у манастирима, самостално, или учили писати код људи чији је занат био преписивање црквених књига. У манастирима ђаци су учили писати, читати и молити се богу. Порастом имовинске снаге код српског становништва јавила се потреба за јачим културним уздицањем. Црква је била главни фактор под чијим надзором су се школе развијале и радиле. Просвјета и школство српског народа у Прибоју било је организовано преко црквено-школске општине. Општина је располагала властитим капиталом, а издашно су је помагали богатији слојеви српског становништва. Осим тога скупљала је прилоге не само у околини Прибоја и у самом Прибоју, за средства се ишло чак у Русију.⁸⁹ Највеће прилоге општина је имала од од огромног имања Бање.⁹⁰ Велику материјалну и моралну помоћ и подршку школама српским у крајевима Османског царства пружала је Србија преко црквено-школских општина. Да би лакше остварила надзор над свим школама изван Србије стварала је јединствена школска управитељства и преко црквено-школских општина вршила надзор над њима. До краја османске власти у Прибоју и околини подигнуто је шест школа: у Прибоју, Бањи, Голешима, Бучју, Крњачи и Ритошићима. Школу је похађало 1904. године 13 ученица и 72 ученика.⁹¹ Школовање је било добровољно. Распоред учитеља за сваку годину давао је рашко-призренски митрополит. Тај распоред подносио се турским властима који су они одобравали, или не. Сваки учитељ за свој рад морао је добити писмену сагласност коју је у случају контроле био дужан показати. За свој рад учитељи су морали имати и дозволу митрополита. Управу и контролу над радом школа митрополит је обављао преко својих службеника. И влада Србије преко свог конзула у Приштини и нарочито преко управника царине на Јавору вршила је контролу над школама.⁹² Црквено-школска општина, учитељи и управитељи преко њих су добијала финансијска средства, наставна средства и друге неопходне предмете и инструкције. Постојала је и редовна курирска комуникација између Србије и школа у Полимљу. Том везом преношена су упуства Министарства иностраних дела Србије које је руководило српским школама у Турској. Важну улогу одиграли су управници царина који су у име Србије водили бригу о платама, уџбеницима и уопће о материјалном положају ових

школа. Организација школа изведена је по узору на школе у Србији. Тек 1909. године донесена су правила о српским основним школама у Османском Царству. Ова правила састојала су се из правила о школама и правила о вођењу школске администрације.⁹³ У складу са овим правилима школе су се отварале на захтјев грађана, уколико је одређено мјесто имало најмање 20 дјеце за школу. Школу је подизала и о њој се бринула црквено-школска општина. Четири године школовања биле су обавезне, а правила су предвиђала и шестогодишње школовање. Школска година је почињала 1. септембра и трајала до 15. јула. У сеоским школама школски испити су завршавани у мају због пољских радова. Учитеље је постављала виша просвјетна власт (Министарство иностраних дела Србије) у споразуму са епархијским одбором. Правилима су одређена права, дужности и обавезе црквено-школских општина према школама и учитељу, затим права и дужности учитеља и управитеља. Уведена је и надзорничка служба, чија су права и дужности, такођер, била прецизирана.⁹⁴ У складу са овим правилима школе су радиле до краја османске власти.

Према овом правилнику српске школе финансирани су влада Србије и црквено-школске општине. Влада Србије исплаћивала је плате учитеља, а материјалне трошкове дијелиле су влада Србије и црквено-школске општине. Влада Србије новац је слала, обично по трговцима, или преко царине. Трговац из Прибој, Алекса Борисављевић доносио је новац за школе у прибојском, пљеваљском и нововарошком крају.⁹⁵ Најчешће се догађало тако да је он давао свој новац, а након завршеног обрачуна наплаћивао га је од владе Србије. Плате учитеља зависиле су од школске спреме и радног стажа и сходно томе 1904. године кретале су се од 600-1800 динара годишње, а 1912. године од 840-2800 динара.⁹⁶ Према одредбама о учитељима која је до несена 1910. године редован учитељ морао је имати завршену учитељску школу, или филозофски факултет, а привремени учитељи могли су имати завршену богословију, светосавску учитељску богословију у Београду, или другу школу. Ако су жељели остати у служби, сваке двије године морали су полагати практични испит.⁹⁷

У периоду од 1902.-1906. године настава се одвијала по плану и програму које је доносило Министарство иностраних дела Србије.

89. В. Шалипуровић, *Културно-просветне...*, 193.

90. Исто, 193-196.

91. Исто, 15.

92. Исто, 18.

93. Исто, 19.

93. Исто, 19.

94. Исто, 22-24.

95. Исто, 29.

96. Исто, 32.

97. Исто.

Према одредбама овог плана први разред имао је шест предмета са по двадесет два часа, други осам са двадесет два часа, трећи десет са двадесет четири часа, а четврти једанаест са двадесет пет часова. У свим разредима главни предмет била је хришћанска вјеронаука. Дјеца су учила српски језик, рачун, лијепо понашање, ручне радове. Новим планом и програмом који је измењен 1906. године први и други разред имали су по седам предмета са по 24 часа наставе, а трећи и четврти разред по једанаест предмета са по тридесет часова наставе.⁹⁸

Уџбеници су писани по наставном плану и програму за српске школе у Турској који је доносила влада Србије. Крајем XIX стољећа сагласност за њих добила је од турских власти. Први узорци уџбеника штампани су у Истанбулу и Скопљу, а касније су штампани у Београду. Трошкове штампања и друге финансијске трошкове везане за издавање уџбеника и њихов транспорт сносила је влада Србије и добротворна друштва. По налогу Министарства иностраних дела државна штампарија у Београду издала је 1909. године за српске школе у Турској 3000 читанки за први разред, 1000 словенских читанки за други разред, 300 комада српских читанки за други разред, а за трећи разред 600 комада српских читанки.⁹⁹ Књиге су продаване у књижарама, а тамо где их није било продају књига обављале су школе. Књиге и школски материјал у Прибоју је продавао Алекса Борисављевић, трговац из Прибоја.¹⁰⁰

Основна школа у Прибоју, као и друге основне школе у Полимљу, имала је фонд за сиромашну дјецу. Из тог фонда сиромашним ђацима додељивана су средства за књиге и други школски прибор, исхрану и становање.¹⁰¹ Пред сам крај османске власти у овим крајевима у српској школи у Прибоју 1911/1912. године била су 33 ученика. Њихов учитељ од 1904 до краја био је Радивоје Орловић.¹⁰²

Након завршене основне школе ђаци Прибоја своје школовање настављали су у средњим школама Србије, или у већим школским центрима у градовима Османског Царства, а факултетско образовање стицали су и у центрима Европе. Стипендије су добијали и од турских власти, а многе је стипендирала влада Србије.¹⁰³

Српска омладина Прибоја своје културне активности организовано је изводила кроз друштво „Свети Сава“.¹⁰⁴ То друштво имало је своју секцију „Српска омладина“, ангажова-

ну за културно-забавни програм. Секција је имала хор, драмску секцију и оркестар и истицала се припремањем прослава и забава на којима се окупљало грађанство Прибоја, без обзира на конфесионалну припадност. На забави коју је омладина припремала 1905. године са играчком и лутријом били су присутни и турски и аустријски достојанственици.¹⁰⁵ Драмска секција припремала је своје представе за јавност. У раду секције учествовали су и ђаци, омладина и учитељи Прибоја. И њена активност била је изражена поводом вјерских празника. За светосавску прославу 1906. године драмска секција припремила је комад „Бадњи дан“.¹⁰⁶

Са већ изложеним нивоом урбаног, економског и културног развоја Прибој је дочекао Балканске ратове и укључио се у токове нових хисторијских околности.

98. Исто, 41-42.

99. Исто, 46.

100. Исто, 49.

101. Исто, 71.

102. Исто, 83.

103. Исто, 68.

104. Исто, 234.

105. Исто.

106. Исто.

Handwritten musical notation on a page, featuring multiple staves with notes and clefs. The notation is dense and appears to be a score for a piece of music. The page is oriented vertically in the image.

Handwritten musical notation on a page, featuring multiple staves with notes and clefs. The notation is dense and appears to be a score for a piece of music. The page is oriented vertically in the image.

Handwritten notes or signatures, possibly including the word "СЛУЖБА" (Service) and other illegible markings.

SUMMARY

Hatidža Car Drnda

FROM THE PAST OF PRIBOJ UPON LIM - THE TURKISH PERIOD

When in 1463 Bosnia lost its state independence, a process of establishing the Turkish management was established on the area of the Pavlovic's estate, to which the territory of Priboj belonged.

In the first decades of the existence of the Turkish authority, Priboj belonged to the Dobrun County and stayed within it until the beginning of the 16th century. In the second half of the 15th century, Priboj had a status of a Square-mildly populated as a characteristic, and its territorial spreading depended on the geographical position and economic development. The Square of Priboj had a weekly market day on Fridays, and its inhabitants had a role of a guardian of the road, travelers and property. It received a status of road guardian (derbenda) during the time of Mehmed the Conqueror. Due to such function, Priboj had certain tax reduces. In return the town had a material and moral obligation towards the travellers and their possessions. Such function considerably influenced the development of Priboj. Epidemics of certain diseases would often spread along the roads, so its inhabitants would often die or become scattered due to unfulfilling the duties of a guardian of the emperor's roads.

Priboj as an independent county within the Visegrad's judiciary (qadium) is mentioned in 1516. Even with the new administrative reform from 1580, when the Bosnian Pashadom (domain of a Pasha) was formed, Priboj did not have the conditions to become an independent judiciary. At that time and later on, Priboj exists as a caravan stop, with modest urban buildings and with a small number of Muslim inhabitants. In its near and distant surroundings, bigger towns started to develop with the necessary administrative and juridical department, which satisfied the needs of Priboj.

Priboj was mentioned as an independent judiciary, with the category of 150 akchas (Turkish money), by Evlija Celebija in the second half of the 17th century. Priboj is mentioned as a judiciary of the ninth category in 1667. Before 1745 the Priboj judiciary was united to the judiciary of the Old Vlah, and at the beginning of the 19th century to the Cajnice judiciary.

With the new administrative-territorial divisions, Priboj was an independent judiciary or it was united to other judiciaries. So in 1865 Priboj becomes part of the Nova Varos judiciary until 1878, when Austria-Hungary got the right to occupy Bosnia and Herzegovina. Priboj was occupied by Austria-Hungary on September 4, 1879 and united to the Sanjak of Pljevlja. After the occupation, Priboj was a midurluk (branch) of the Priepolje judiciary until 1912, when it was finally liberated from the Turkish control.

Текст „Из прошлости Прибоја на Лиму - османски период“ Хатица Чар Дрнда написала је 1988. године за потребе израде Монографије „Раувој културе у општини Прибој“, а Увод 1998. године.

CIP- Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

94(497.11 Прибој) “14/19“

ЧАР-Дрнда, Хатица

Из прошлости Прибоја на Лиму - османски период = From the Past of Priboj Upon Lim - the Turkis Period / Хатица Чар-Дрнда. - Прибој : Завичајни музеј : Дом културе = Priboj : The Homeland Museum : Cultural Centre, 2007 (Ужице : Графичар). - 33 стр. : факс. ; 30 см. - (Едиција “Testudo“ ; бр. 11)

Кор. насл. - Тираж 100. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Summary.

а) Прибој - Историја - 15 - 20в
COBISS.SR-ID 145006348

Едиција „TESTUDO“ Број XI Издавачи Завичајни музеј и Дом културе Прибој Уредник Саво Дерикоњић Превод резимеа Зорица Поповић Компјутерска обрада Ибрахим Ћата Хасанагић Штампа „Графичар“ Ужице Тираж 100

„TESTUDO“ Edition N° XI Publichers The Homeland museum and Cultural Centre of Priboj Editor Savo Derikonjic Translation of the summary Zorica Popovic Computer arrangement by Ibrahim Cata Hasanagic Printed by „Graficar“ Uzice Number of copies 100

У ЕДИЦИЈИ „TESTUDO“ СУ ОБЈАВЉЕНИ СЛЕДЕЋИ РАДОВИ:

THE FOLLOWING WORKS HAVE BEEN PUBLISHED IN THE „TESTUDO“ EDITION:

1. Фарук Диздаревић:
СТО ГОДИНА ЧИТАЛИШТА У ПРИБОЈУ
(1898 - 1998)
Faruk Dizdarevic:
A HUNDRED YEARS OF THE READING
CLUB IN PRIBOJ (1898 – 1998)
2. Мирко Иконић:
ПЕСНИКИЊЕ ПРИБОЈА
Mirko Ikonic:
THE POETESSES OF PRIBOJ
3. Саво Дерикоњић:
ГРАДИНЕ - НАСЕЉА РАНОГ ГВОЗДЕНОГ
ДОБА У ПРИБОЈСКОМ КРАЈУ
Savo Derikonjc:
HIGHLANDS – SETTLEMENTS OF THE
EARLY RION AGE IN THE AREA OF PRIBOJ
4. Др Миомир Милинковић:
СКИЦА ЗА КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ
ЛАЗАРА КОМАРЧИЋА
Dr Miomir Milinkovic:
A SKETCH FOR THE LITERARY PORTRAIT
OF LAZAR KOMARCIC
5. Јелена Межински:
СЛИКАРСТВО ЦРКВЕ СВЕТОГ КНЕЗА
ЛАЗАРА У ПРИБОЈУ НА ЛИМУ
Jelena Mežinski:
PAINTING OF CHURCH OF SAINT PRINCE
LAZAR IN PRIBOJ ON THE LIME
6. Мирко Иконић:
НАУЧНА ФАНТАСТИКА У РОМАНУ
„ЈЕДНА УГАШЕНА ЗВЕЗДА“ ЛАЗАРА
КОМАРЧИЋА
Mirko Ikonic:
SCIENCE – FICITION IN THE NOVELA
„A FADED STAR“ BY LAZAR KOMARC
7. Фарук Диздаревић:
КЊИЖАРА И ПАПИРНИЦА ВАСИЛИЈА
М. ЈЕЛИЋА ОД 1929. ДО 1944. ГОДИНЕ
Faruk Dizdarevic:
THE BOOKSTORE AND THE STATIONER
SHOP OF VASILJE M. JELIC FROM
1929 TO 1944
8. Миле Чарапић:
СОКОЛСКО ДРУШТВО У ПРИБОЈУ
1912 - 1941
Mile Carapic:
THE SOKOL SOCIETY IN PRIBOJ 1912 – 1941
9. Др Богунил Храбак:
ПРИБОЈ И НОВА ВАРОШ У ПРВОМ
СРПСКОМ УСТАНКУ
Dr Bogumil Hrabak:
PRIBOJ AND NOVA VAROS IN THE FIRST
SERBIAN UPRISING
10. ***
МИР И ТОЛЕРАНЦИЈА КАО ПОТРЕБА
ЗАЈЕДНИЧКОГ ЖИВЉЕЊА
СКУП ИНТЕЛЕКТУАЛАЦА ОПШТИНЕ
ПРИБОЈ - ДОКУМЕНТА

PLEASE AND TOLERANCE AS A NEED
MUTUALLIVIG
GETHERING OF INTELECTUALS OF THE
MUNICIPALITY OF PRIBOJ–DOCUMENTS
11. Хатица Чар - Дрнда:
ИЗ ПРОШЛОСТИ ПРИБОЈА НА ЛИМУ -
ОСМАНСКИ ПЕРИОД
Hatidža Car Drnda:
FROM THE PAST OF PRIBOJ UPON LIM –
THE TURKISH PERIOD